

Таким чином, проблема “економічної контрреволюції” в Радянській Україні, не дивлячись на певні досягнення в наукових дослідженнях, заслугоує на більш глибокі пошуки форм та методів вивчення і узагальнення як цінного, так і негативного в соціально-економічних перетвореннях, спираючись на ще не досить використані архівні документи і матеріали.

Жертви тоталітарного режиму, реабілітовані історією, заслуговують на увічнення пам’яті в наукових дослідженнях типу “Історія міст і сіл” України, в науково-документальній серії книг “Реабілітовані історією”, в назвах вулиць, підприємств, навчальних закладів, іменних стипендій.

¹ Цит. за: *Волжогонов Д. А.* Ленин: Политический портрет. – М., 1994. – Кн. 2. – С. 184, 186.

² *Винниченко І.* Україна 1920–1980-их: депортації, заслання, вислання. – К., 1994; *Гусєв В.* “Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі федерації” // Вісн. – № 2. – С. 119–128; *Адамський В.* Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму // Розбудова держави. – 1996. – № 8. – С. 40–44; *Гусєв В. І.* Про депортацію групи української інтелігенції за Кордон у 1922 р. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–30-ті рр. – К., 1998. – С. 178–186 та ін.

³ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів – Т. 44. – С. 412.

⁴ *Кувалчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). – К., 1996. – С. 17.

⁵ Там само. – С. 382.

⁶ Там само. – С. 387.

⁷ *Бут А. Н.* Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг. Автореф. докт. дисс. – К., 1991. –

С. 19; *Бут А. Н.* НЕП в Украине. – Донецьк, 1997. – С. 12–22; *Бут О. М., Добров П. В.* “Економічна контрреволюція” в Україні в 20–30-ті рр. XX ст.: від нових джерел до нового осмислення. – Донецьк, 2002. – С. 42, 43.

⁸ Репресії 20–30–40-х рр. і початку 50-х рр. на Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 1992; *Шаповал Ю.* Що ми знаємо про Михайла Волобуєва // Літературна Україна. – 1993. – 12 серпня; *Голуб А. І., Ченцов В. В.* Це одна зневажена доля... Трагічні сторінки життя Володимира Пархоменка // Борнофен. – 1994. – № 12. – С. 18, 19; *Шаповал Ю.* Людина і система. – К., 1994.

⁹ *Касьянов Г.* “Шахтинська справа” // Під прапором лепінізму. – 1989. – № 22. – С. 55–61; *Елфимов Е., Щетинов Ю.* Три процеса над старою інтелігенцією // Политическое образование. – 1989. – № 16. – С. 69–75; *Білокоп С.* Репетитія беззаконь: Судовий процес над “Спілкою визволення України”, якої не було, та його наслідки // Україна. – 1989. – № 37, 38; *Балабальченко А.* “СВУ”: суд над переконаними. Провокації сталінських спецслужб проти української інтелігенції // Вітчизна. – 1989. – № 11. – С. 157–159; *Нікольський В. М.* “Осколки” шахтинської справи // Правда через роки. – Донецьк, 1995. – С. 18–27; *Бут О. М., Бут Г. О.* Соціально-економічний розвиток України в умовах тоталітаризму кінця 20–30-х років // Тоталітаризм і авантоталітарні рушення в Болгарії, СССР і других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века). – В 2-х т. – Харьков, 1994. – Т. 1. – С. 217–223; *Пирожков С., Покровський А.* Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні (1920–1930) // Пам’ять століть. – 1997. – № 5. – С. 103–114; *Іваненко В. В., Гаєв А. І., Удод О. А.* Очищення правдою. Відома і невідома Україна в об’єктиві історії XX ст. – К., 1997.

¹⁰ Правда через роки: Статті, воспоминання, документи. – Вып. 3, 4, 5, 6. – Донецьк, 1999–2002.

Володимир Адамський

**ДОКУМЕНТИ АРХІВІВ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
МАСОВИХ ДЕПОРТАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В 1920–1930-х рр.**

Аналізуючи документи фондів державних архівів, можна стверджувати, що, незважаючи на свою обмеженість (основні з них зберігаються в колишніх центральних державних архівах СРСР, зараз – Російської Федерації), вони дають досить повну картину тих нічим не виправданих злочинів, пов’язаних із масовими депортаціями населення періоду формування і функціонування тоталітарної системи. Винятковий інтерес становлять документальні фонди Центрального державного архіву громадських об’єднань України, які в плані досліджуваної нами теми можна умовно розділити на дві основні групи: постанови, рішення політбюро, об’їзники секретаріату, оргбюро ЦК КП(б)У. Друга – листування ЦК КП(б)У з губкомами, окружками, обкомами ЦК КП(б)У.

Перша група згаданого документального масиву на конкретних фактах розкриває механізм прийняття політичних рішень, дозволяє з’ясувати наслідки масових

депортацій, встановлення лімітів для кожного з регіонів, визначити категорії населення, які підлягали депортації.

В останніх дослідженнях передусім звертається увага на депортації селянства, священнослужителів і віруючих. Йдеться, в числі іншого, про депортації членів різних політичних партій і організацій, які діяли на теренах України. Причому, це стосувалося не лише депортації членів буржуазних партій, а й тих політичних організацій, які в силу своїх ідеологічних переконань, виступали союзниками більшовиків. Так, вже на початку 20-х рр. активно запрошувала комісія по перегляду справ меншовиків за участю представників ЦК КП(б)У, ВЦВКу та Всеукраїнської надзвичайної комісії. Вона була наділена правами здійснювати адміністративна за межі населеного пункту, губернії, республіки.

В позасудовому порядку перманентно засуджувались меншовики в наступні роки. Наприклад, 20 лютого

1924 р. ДПУ УСРР представила Центральній Розпорядчій нараді справу № 33255 на затвердження адмінвиставлення 18-ти меншовиків. Подібна практика викликала незадоволення і рішучий протест наркома юстиції УСРР та Прокурора М. О. Скрипника, який вимагав розгляду таких справ в судовому порядку.

Дискусія з цього приводу між Скрипником та Балицьким розгорнулася на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 28 лютого 1924 р. Рішення вищого політичного керівництва республіки не важко було передбачити. З цілком зрозумілих причин перемогла позиція голови ДПУ¹.

Більше того, вже через кілька місяців, 18 липня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь заступника голови ДПУ УСРР Карлсона, санкціонувала нову операцію проти меншовиків, доручивши губкомам партії погодити її кід з органами ДПУ².

Аналогічне рішення було прийнято щодо членів УКП. Своєю постановою від 30 липня 1924 р. «Справа Катеринославської УКП» політбюро ЦК КП(б)У ухвалила:

а. Вважати недоцільною організацію політичного процесу;

б. Дати директиву ДПУ найбільш відкриті елементи вислати за межі України, погодивши з секретарем ЦК³.

На інші губернські ці рішення було поширено в кінці серпня 1924 р. Одночасно з цим, 22 серпня 1924 р., на основі доповіді того ж Карлсона політбюро ЦК КП(б)У запропонувало ДПУ УСРР «вилучити» найбільш активних членів європейських соціалістичних партій та організацій⁴.

Масового характеру набули депортації населення в період проведення суцільної колективізації, хлібзаготівельних кампаній в першій половині 1930-х рр. Як свідчать партійні документи зазначена кампанія набула такого розмаху, що місцеві органи влади не могли впоратися із потоком «розкуркулених». Таке становище змусило політбюро ЦК КП(б)У в середині березня 1931 р. розіслати МПК та РПК таку директиву: «В зв'язку з тим, що низкою районів проведено арешти куркулів на висланні запропонувати МПК та РПК цих районів: куркулів, що перебувають під арештом при сільрадах та райвиконкомах з-під арешту звільнити, застосувавши до них розселення на висланні в межах району»⁵.

Доцільно відзначити, що в число розкуркулених і висланих нерідко потрапляли не лише заможні селяни, а й середняки, бідняки, що просто не бажали вступати до колгоспів, колишні червоні партизани червоноармійці, особи, що мали заслуги перед радянською владою. В зв'язку з цим, у своїй телеграмі секретарям райпарткомів перший секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор вимагав ретельніше ставитися до складання списку осіб, визначених на висланні⁶.

Однак, можна було в цьому плані зрозуміти і позицію місцевих керівників, які за будь-яку ціну прагнули виконати, заплановані для них ліміти. Останні були викладені в листі секретаря ЦК ВКП(б) П. П. Постішева

першому секретарю ЦК КП(б)У від 29 травня 1931 р. В ньому серед іншого говорилося: «Згідно постанови ЦК (ВКП(б) – В.А.) від 20 цього травня по Вашій республіці повинно бути проведено виселення 30 тис. куркульських сімей в Уральську область»⁷.

Усього ж, за свідченням В. Земського, протягом 1930–1931 рр. було виселено 63 817 сімей. Із них у Північний край – 19658, за Урал – 32 127, у Західний Сибір – 6556, у Східний Сибір – 5 056, у Якутію – 97, на Далекий Схід – 323⁸.

Масові депортації українського селянства пізніше здійснювалися також на підставі постанов вищого політичного керівництва республіки від 29 березня 1932 р.⁹, 18 листопада 1932 р., 29 грудня 1932 р., 30 грудня 1932 р.¹⁰ та ін. Переконаливо свідчать, що масові депортації населення України знаходились під безпосереднім контролем ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У.

Прагнучи виправдати зазначені акції вище політичне керівництво республіки нерідко обґрунтовувало їх завданнями зміцнення обороноздатності країни. В цьому плані заслуговують на увагу т.з. операції по «очистці прикордонної смуги». Так, 15 липня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило голові ДПУ УСРР В. А. Балицькому внести пропозиції по «очистці прикордонної зони від к.р. елементів». Останні були схвалені секретаріатом ЦК КП(б)У 25 липня 1927 р.¹¹

Конкретніше виглядає постановою вищого політичного керівництва «Питання прикордонних округів» від 13 березня 1930 р., якою не лише затверджувався, представлений ДПУ УСРР, план проведення в прикордонних округах операції по вилученню кулацьких контрреволюційних і шпигунських елементів¹², а й відряджались в 13 округів 400 відповідальних працівників ЦК КП(б)У вищих органів державної влади, спецслужб республіки¹³.

Влітку 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У звернуло увагу на необхідність перегляду контингенту працюючих в прикордонній смузі спеціалістів з метою виявлення «антирадянського елемента»¹⁴.

21 червня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь завідувачого культпропвідділу ЦК А. Хвилі, визнала за необхідне вислати з прикордонних округів близько 1000 громадян. Одночасно для секретарів Одеського, Кам'янець-Подільського, Вінницького, Проскурівського, Тульчинського, Могилів-Подільського, Бердичівського, Житомирського округів, Молдавського обкому партії було підготовлено спеціальний об'їзник за підписом секретаря ЦК КП(б)У П. Любченка та вже згаданого А. Хвилі «Про чистку фахівців прикордонних округів». У ньому визначалися контингенти, які планувалося вислати за межі України і ті, кому давалася можливість працювати в інших областях республіки¹⁵.

Важко сказати з яких причин, але наведена постановою секретаріату ЦК КП(б)У була відкладена¹⁶. Можливо вищим політичним керівництвом вважалося не-

достатньою кількістю "вичищених" фахівців, або ж в короткі терміни досвідчених працівників було важко замінити їх колегами з інших регіонів України.

Однак, вирішення поставлених завдань в постанові секретаріату ЦК КП(б)У планувалося здійснити на основі грудневого рішення ЦК ВКП(б) пов'язаною зі "зміцненням прикордонної смуги".

Завдання, поставлені вищим політичним керівництвом країни, стали основою для схвалення відповідної постанови політбюро ЦК КП(б)У від 8 січня 1932 р. Вона передбачала проведення "закритої чистки" з "заміною і нейтралізацією антирадянських елементів" по 51-му району.

Наведені окремі приклади доводять, що постанови рішення, об'їзники вишого політичного керівництва України є своєрідним стрижнем для дослідження проблеми, оскільки дозволяють простежити здійснення масових депортацій українського населення в контексті внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, дати їм особливу оцінку. Не менш важливим є листування ЦК КП(б)У з місцевими партійними органами. Їх цінність полягає передусім у тому, що дають можливість прослідкувати, як проходили масові депортації населення на рівні окремих регіонів, міст, сіл, зрозуміти психологію місцевих партійних та радянських працівників, зрозуміти стан сотень наших співвітчизників, більшість із яких навки відірвали від батьківщини.

Менш насиченими, однак не менш цінними є Ф. 1. (ВУЦВКу), Ф. 2. (Раднарком УСРР). Здебільшого в них порушується питання організаційного, господарського порядку, виділення транспорту, продовольства, розміщення переселенців.

Не викликає ніякого сумніву необхідність і доцільність використання документів спецслужб у процесі висвітлення масових депортацій поселення України. Стоєсно визначеної нами проблеми їх можна розділити на три основні групи: перша т.з. "Приказная изба" – накази, розпорядження НКВС СРСР та НКВС УСРР; друга – інформаційно-аналітичні та оперативні матеріали; третя – архівно-слідчі справи. Зокрема накази і розпорядження союзною та республіканською наркоматів внутрішніх справ відзеркалюють місце та роль радянських спецслужб в проведенні масових депортацій населення. Останнє яскраво простежувалося в процесі безпрецедентної операції по виселенню до Казахстану польських і німецьких родин.

Питання виселення з України польських та німецьких родин повністю скеровувалися партійно-державним керівництвом СРСР. Саме ним було прийнято остаточне рішення про виселення з УСРР 15 тисяч польських та німецьких господарств. Загалом передбачалося виселити з України, перш за все до Казахстану (Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Курганську області) – 45 тисяч осіб¹³.

Депортації польського та німецького населення здійснювалися також в ході масових операцій, розроблених

органами НКВС та санкціоновані вищим політичним керівництвом країни. 11 серпня 1937 р. Народний комісаріат внутрішніх справ Союзу РСР видав наказ про заходи по розгромах антирадянської роботи польської розвідки та диверсійно-повстанської низівки "ПОВ" – "Польської організації військової". До місцевих органів НКВС було направлено лист наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, в якому викривалася "фашистсько-повстанська та терористична діяльність" польської розвідки в СРСР. На виконання цього наказу 16 серпня 1937 р. нарком внутрішніх справ УСРР Леплевський зобов'язав місцеві органи НКВС: "З 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, передусім по Червоній Армії, військових заводах, оборонних цехах, по залізничному, водному, повітряному транспорту, в електросиловому господарстві, на газових та нафтопереробних заводах". Для прикладу наведемо ряд інших нормативних документів НКВС СРСР та УСРР. Так, телеграмою за № 83798 від 1 вересня 1937 р. наказувалося "негайно приступити до рішучого розгрому антирадянського есерівського підпілля, ліквідувати всі агентурні справи по есерах... Піддати арешту всіх колишніх членів ЦК губернських, окружних, повітових комісій ПСР. Заарештувати всіх есерів, що повернулися із заслання та таборів". Не випадково вже через місяць на Україні був викритий "Український об'єднаний центр правих та лівих есерів", очолюваний Кареліним, Залужним та Атабековим.

В іншому документі – телеграмі за № 83724 від 30 серпня 1937 р. пропонувалося "негайно встановити місцезнаходження всіх боротьбистів, як тих, що перебувають у ВКП(б), так і виключених з партії", ставилося завдання "рішучого розгортання оперативної роботи по боротьбистах, викриття їх підривної повстанської діяльності".

У вказівці НКВС УСРР від 5 жовтня 1937 р. наголошувалося на необхідності "у найкоротший строк провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів". Про результати операції пропонувалося доповісти протягом однієї декади.

У телеграмі Наркомату внутрішніх справ УСРР за № 83921 від 28 грудня 1937 р. наказувалося: "Негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувавши антирадянський сіоністський актив. Про проведені заходи і результати слідства доповісти до 3 січня 1938 р."¹⁶

Як переконуємось, організаційно-розпорядчі документи радянських спецслужб значною мірою деталізували ту загальну схему, вироблену вищим політичним керівництвом країни і республіки.

Особливу цінність для дослідників являються інформаційно-аналітичні та оперативні матеріали органів ВУНК-ДПУ-НКВС, що і на цей час до кінця не відкриті навіть для науковців. Однак, окремі їх екземпляри дозволяють відобразити ті настрої наших співвітчизників, які були змушені залишити рідні місця.

Частково інформаційно-аналітичні матеріали збереглися в Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Однак їх копії зберігаються в тих архівних установах, які найменш постраждали в період фашистської окупації, зокрема, у Вінницькому, Київському, Одеському, Харківському обласних та інших державних архівах. Характерно, що саме вони дозволили Р. Ю. Подкуру охарактеризувати структури інформаційно-аналітичної служби в 1920–1930-х рр.¹⁷

З особливою обережністю слід ставитися дослідникам до архівно-слідчих справ, оскільки в силу існуючої правової системи вони не могли відобразити реальної провини тих, хто виступав проти масових депортацій населення, не дозволяли зрозуміти психологію тих сімей, які не лише були роз'єднані між собою, а й залишалися без нажитого десятиріччями майна, близьких людей, що служили їм опорою і підтримкою.

Дослідження масових депортацій населення практично неможливі поза рамками архіву наркомату внутрішніх справ СРСР та УСРР. Однак, незважаючи на повноважні функції, якими були наділені союзні та республіканські наркомати, основна роль в реалізації постанов вищого політичного керівництва СРСР на УСРР відводилося Головному управлінню державної безпеки, що вело своє діловодство, яке не завжди доводилося до відома керівництва НКВС. Тому, в силу зрозумілих причин в документах НКВС СРСР та УСРР, як правило, переважно знаходимо документи щодо конвоювання депортованих громадян, організації спецпоселень, фізичного стану депортованих.

Таким чином, викладені матеріали дають можливість для таких основних висновків:

- Документи державного архівного фонду дають можливість у сукупності з іншими джерелами та опублікованою літературою належним чином висвітлити причини і наслідки масових депортацій населення України.

- Наявні документальні фонди розкривають місце і роль вищого політичного керівництва СРСР та УСРР в проведенні безпідставних масових депортацій населення, розкрити основні форми і методи їх діяльності в цьому напрямку;

- Показати ті втрати яких зазнало населення України внаслідок масових депортацій.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 28.

¹⁸ Там само, арк. 69.

¹⁹ Там само, арк. 82.

²⁰ Там само, арк. 2.

²¹ Там само, спр. 8, арк. 41.

²² Там само, арк. 83–87.

²³ Там само, арк. 86.

²⁴ Земсков В. И. Спецпереселенцы (по документам НКВД–МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 3–4.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 8, арк. 210.

²⁶ Там само, спр. 9, арк. 59, 83–84, 105.

²⁷ Там само, спр. 36, арк. 16–17.

²⁸ Там само, спр. 7, арк. 154–155.

²⁹ Там само, спр. 34, арк. 145, 147 зв.

³⁰ Там само, арк. 160.

³¹ Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – С. 39.

³² Ковтун Г. К., Войналович В. А., Данчилюк Ю. З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.; Полтава. – 1992. – С. 25.

³³ Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб. – К., 2000. – 230 с.

Юлія Коник

ФОНД ХЕРСОНСЬКОГО ДУХОВНОГО ПРАВЛІННЯ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Початок епархіальному устрою на новоприсланих до Російської імперії правобережних землях Півдня України було покладено Сенатським указом Катерини II від 9 вересня 1775 р. «Про заснування в Новоросійській і Азовській губерніях знов епархії під назвою Слов'янська і Херсонська»¹. Буквально через десяток років, коли нова територія була більш-менш чітко поділена на повіти, на основі колишніх протопопій виникли духовні правління – органи церковного управління і нижча інстанція церковного суду на території повітів. Херсонському духовному правлінню дісталася чимала територія, що включала правобережжя сучасної Херсонської області, південь Дніпропетровської і майже всю Миколаївську область. Підпорядковувалося воно Слов'янській, з 1786 р. Катеринославській², з 1798 р. Новоросійській³, з 1803 р. знову Катеринославській⁴, з 1837 р. Херсонській духовній консисторії⁵.

Повсякденна діяльність духовного правління торкалася багатьох сфер суспільного життя. Фонд цієї установи, який зберігається в Держархіві Херсонської області, становить неабиякий інтерес з точки зору краєзнавчих досліджень тим більше, що духовне правління, будучи низовою ланкою церковного управління на величезній території, стояло, так би мовити, біля витоків інформації, яка потім відправлялася до консисторії і відповідно – до Святійшого Синоду. Херсонське духовне правління проіснувало до початку 60-х рр. XIX ст., а потім поступово припинило діяльність, передавши свої функції Херсонській духовній консисторії та благочинним священикам⁶.

У фонді наявні цінні матеріали про кількісний і якісний склад населення повіту в динаміці: екстракти з метричних книг, рапорти благочинних містять відомості щодо демографічних зрушень у розрізі суспільних станів,